

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

راهنمای طراحی فضاهای شهری

جلد اول جداره فضای شهری

تألیف

حسین بحرینی

حسین خسروی

شماره مسلسل ۸۱۸۵

شماره انتشار ۳۵۴۱

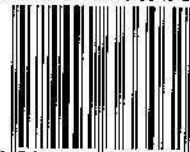
انتشارات دانشگاه تهران

سرشناسه : بحرینی، سید حسین، ۱۳۲۱-
عنوان و نام پدیدآور : راهنمای طراحی فضاهای شهری / تألیف سید حسین بحرینی، حسین خسروی
مشخصات نشر : تهران: دانشگاه تهران، مؤسسه انتشارات، ۱۳۹۳.
مشخصات ظاهری : ج: مصور، نمودار.
فروست : انتشارات دانشگاه تهران؛ شماره انتشار ۳۵۴۱.
شابک : 978-964-03-6646-2
وضعیت فهرست نویسی : فیفا
یادداشت : کتابنامه.
مصدر جات : ج ۱، جداره فضای شهری
موضوع : فضاهای عمومی - ایران - طرح و ساختمان
موضوع : فضاهای عمومی - طرح و ساختمان
موضوع : فضا در معماری - ایران
شناسه افزوده : خسروی، حسین، ۱۳۶۴-
شناسه افزوده : دانشگاه تهران، مؤسسه انتشارات
رده بندی کنگره : ۷۹۱/۴۰۹۵۵ : ۱۳۹۳ ج ۱ / ۹۲۴۷ NA
رده بندی دیویی : ۷۹۱/۴۰۹۵۵
شماره کتابشناسی ملی : ۳۵۴۱۸۳۳

این کتاب مشمول قانون حمایت از حقوق مؤلفان و مصنفان است. تکثیر کتاب به هر روش اعم از فتوکپی، ریسوگرافی، تهیه فایل های pdf، لوح فشرده، باز نویسی در وبلاگ ها، سایت ها، مجله ها و کتاب، بدون اجازه کتبی ناشر مجاز نیست و موجب پیگرد قانونی می شود.

عنوان: راهنمای طراحی فضاهای شهری؛ جلد اول: جداره فضای شهری
تألیف: دکتر سید حسین بحرینی- حسین خسروی
ویراستار: مجید جهانی نوق
نوبت چاپ: اول
تاریخ انتشار: ۱۳۹۳
شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه
ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران
چاپ و صحافی: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

ISBN:978-964-03-6646-2

9 789640 366462

«مسئولیت صحت مطالب کتاب با مؤلفان است»
«کلیه حقوق برای ناشر محفوظ است»

بها: ۱۶۰۰۰۰ ریال

خیابان کارگر شمالی - خیابان شهید قرشی مقدم - مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران
پست الکترونیک: press@ut.ac.ir - تارنم: <http://press.ut.ac.ir>
بخش و فروش: تلفکس ۸۸۳۳۸۷۱۲

فهرست مطالب

۱۱۷	قواعد طراحی نماهای ایرانی - اسلامی
۱۲۶	جداره زمینه گرا
۱۳۱	قاعده گشتالت خوش
۱۳۵	قاعده مشابهت
۱۴۱	قاعده مجاورت
۱۴۵	قاعده بستگی
۱۴۷	قاعده تقارن
۱۴۹	قاعده سرنوشت مشترک و تجربه گذشته
۱۵۱	قاعده تداوم
۱۵۵	اصول طراحی
۱۵۶	تمرین یک: طراحی جداره پست مدرن
۱۶۰	تمرین دوم: طراحی جداره میان افزا
۱۶۸	تمرین سوم: طراحی کنج
۱۷۲	سخن آخر
۱۷۳	منابع
۱۸۷	نمایه
۱۹۲	پی نوشت

۲	پیشگفتار
۳	مقدمه
۸	فضای شهری
۱۹	ابعاد فضای شهری
۲۷	کیفیت های فضای شهری
۴۲	جداره فضای شهری
۴۹	زیبایی شناسی فضای شهری
۵۵	طراحی شهری در دوران قبل از مدرن
۷۲	طراحی شهری در دوران مدرن
۸۴	قواعد طراحی جداره شهری مدرن، پست مدرن و زمینه گرا
۸۹	گونه شناسی
۹۳	گونه شناسی خط آسمان
۹۹	گونه شناسی کنج های جداره
۱۰۴	انسانی کردن مقیاس جداره
۱۱۰	متخلخل سازی جداره
۱۱۵	جداره پست مدرن

پیشگفتار

طراحی شهری به مفهوم و عملکرد کنونی آن، از تاریخچه‌ای کوتاه و در عین حال تکاملی برخوردار است. با وجود تلاش‌های زیادی که در جوامع مختلف توسط متخصصان و حرفه‌مندان این رشته از یک سو و نظریه‌پردازان آن از دیگر سو صورت گرفته، پایه‌معرفتی آن همچنان غنای لازم برای یک رشته و حرفه نسبتاً مستقل را دارا نبوده و چه از بابت نظریه و چه بواسطه روش‌ها و فنون، خلاءهای ملموس و تعیین‌کننده‌ای در آن احساس می‌شود. این کمبودها موجب شده نخست؛ جایگاه حرفه‌ای طراحی شهری در بین سایر حرف تضعیف شود، دوم؛ صاحبان حرفه به‌خوبی و به‌طور کامل قادر به انجام وظایف حرفه‌ای و مسئولیت‌های مربوط نباشند. در چنین مواردی صاحبان حرفه به ناچار نیازهای حرفه‌ای خود را از زمینه‌های مجاور به غایه گرفته و این موضوع سبب می‌شود که نتوانند به درستی جوابگوی نیازهای خاصی باشند که طراحی شهری برای آنها تدوین شده است.

با توجه به مسائل و تنگنایهای مذکور، قصد بر این است که یکی از موضوع‌های اساسی طراحی شهری که تاکنون تا حد زیادی مورد بی‌توجهی قرار گرفته و احساس می‌شود دانشجویان و حرفه‌مندان نیاز مبرمی به آن دارند، در جلدهای جداگانه به صورت نظری و عملی بحث و تحلیل شود. اهمال و بی‌توجهی به مبحث «فضای شهری» آنچنان برجسته بوده است که بسیاری از نظریه‌پردازان، دهه‌های اخیر را «توبیت [پرداختن به] فضا» دانسته‌اند. بر این اساس در ابتدای جلد اول این مجموعه لازم بود، اشاراتی هر چند مختصر به ماهیت و ویژگی‌های فضای شهری و ارتباط آن با طراحی شهری شده، سپس یکی از ابعاد مهم و

تعیین‌کننده آن یعنی «جداره فضای شهری» بررسی شود. از آنجاییکه فقدان ابزار و روش‌های موثر برای برداشت، تحلیل و ارزیابی این بعد از فضاهای شهری همواره در بین دانشجویان طراحی شهری احساس می‌شد، بخش آخر کتاب به روش‌ها و فنون عملی مربوط به شناخت، تحلیل و طراحی جداره‌های فضاهای شهری پرداخته است.

امید است مطالب این کتاب بتواند برای دانشجویان طراحی شهری در دروس درک و بیان فضاهای شهری، شناخت و تحلیل فضاهای شهری و کارگاه‌های شهرسازی و طراحی شهری مفید واقع شود.

مقدمه

نظریه‌های متداول شهرسازی، طراحی شهری و معماری، اغلب بر سنت روشنفکرانه «طراحی فضا» تکیه دارد. این نظریه‌ها تنها بر کار معماران و شهرسازان تمرکز داشته و رابطه مجتمع‌های زیستی را با جامعه، فرهنگ، سیاست و محیط زیست نادیده می‌گیرند. تاکید نظریه‌های معاصر طراحی شهری بر اتخاذ رویکردی یکپارچه^۱، کل‌نگر^۲، سیستماتیک^۳ و میان‌رشته‌ای، ما را بر آن می‌دارد که همه جنبه‌های فضای شهری، اعم از زیبایی‌شناسی، عملکردی، جامعه‌شناختی، روانشناختی، فلسفی و سیاسی را همزمان و در ارتباط با یکدیگر در نظر بگیریم.

از منظر اجتماعی، «فضاهای شهری» نمود عینی تمام روابط حاکم بر اجتماع است. بر این اساس، به فضا باید به‌عنوان مجموعه‌ای نگریست که در آن روابط میان عناصر و مردم (میان عناصر و عناصر، میان عناصر و مردم، و میان مردم و مردم) از نظم‌های خاص برخوردار است. به عبارت دیگر، سکونت‌گاه‌های انسانی «محصول ترکیب اتفاقی عناصر و اشیاء نیست، بلکه حاوی نظم، الگو و ساختی مشخص است» (Rapoport, 1990). این نظم و روابط، اغلب فضایی است، به این معنی که در زیست‌گاه‌های

انسانی، روابط اجتماعی میان انسان‌ها و اشیاء، از یک سو منطبق بر قواعد فضاشناختی همچون «مرکز»-«پیرامون»، «دور»-«نزدیک» و «بالا»-«پایین» بوده و از سوی دیگر بر اساس این قواعد شکل گرفته و بازتولید می‌شوند.

چنین نظام‌هایی را می‌توان بیان فیزیکی «محدوده‌ها» و «عرصه‌ها» و یا به گفته فوکو «ایده متجسد» نامید (Foucault, 1993). آنچه فضاهای فیزیکی، ذهنی و اجتماعی را به یکدیگر وصل می‌کند در این جمله زیمل (Simmel, 1903) به زیبایی بیان شده که «شهر مدرن یک هویت فضایی با نتایج جامعه‌شناختی نیست، بلکه هویتی جامعه‌شناختی است که به نحوی تبلور فضایی یافته است»^۴.

شهرها (و هر محیط زیست مصنوعی)، در برگیرنده یا تجلی یک مدل شناختی و آگاهانه بوده که از مهم‌ترین هدف‌های آن، تحمیل نظم ذهنی مشخص بر عناصر و مردم است. بیان فیزیکی بخشیدن به یک ایده، آن را به ابزاری تذکار دهنده بدل می‌کند، که با بیان شیوه مطلوب رفتار، به ترغیب و تقویت آن شیوه رفتاری می‌پردازد. بنابراین، اصولاً محیط مصنوعی را باید یکی از روش‌های نظم بخشی به جهان زیست انسان دانست. «از معماری و شهرسازی مناطق گرفته، تا جیدمان مبلمان داخلی اتاق‌ها، همگی نشان‌دهنده

۴- بعدها این جمله به صورت دیالکتیکی در ادبیات لوفور به اینگونه که جامعه بر فضا تاثیر می‌گذارد و همزمان از آن تاثیر می‌پذیرد، تغییر پیدا کرد (Lefebvre, 1901).

1- Integrated
2- Holistic
3- Systematic

تا شهرهای امروزی، عملکرد خاص انتظام بخشیدن به روابط، رفتار و معنی است. بخش اعظم محیط مصنوع در رابطه با فرهنگ شکل گرفته است. این موضوع حتی در مورد عناصر طراحی شده (و نه شکل گرفته) نیز صادق است. فضاهایی همچون آکروپولیس، آگورا، مساجد، خیابان‌ها و تقاطع‌ها تنها در رابطه با زمینه رفتاری آنها قابل شناخت است. تمامی این موارد بر عدم انفکاک «نظم فضایی» و «نظم اجتماعی» تاکید داشته، لزوم همزمان در نظر گرفتن آنها را برجسته می‌کند. تا بدین حد که می‌توان نظم موجود در سکونت‌گاه‌های انسانی را به نظم اجتماعی نهفته در آن و برعکس، بی‌نظمی کالبدی-فضایی را حاصل بی‌نظمی اجتماعی و ارزشی جامعه دانست. به ادبیات بوجین راسکین وقتی به هرج و مرج موجود در یک سکونت‌گاه انسانی می‌نگرید به بی‌نظمی ذهن انسان‌هایی بنگرید که این محیط را شکل داده‌اند (گلکار، ۱۳۸۶: ۴۲).

ارتباط «نظم فضایی» و «نظم سیاسی» نیز بر همین منوال است. این رابطه، در جمله معروف هاروی (Harvey, 1989: 237) در کتاب «شرط پست مدرنیته»^۴ به این صورت بیان شده که «هر مبارزه‌ای به منظور از نوسازمان دادن مناسبات قدرت، مبارزه‌ای برای سازمان مجدد پایه‌های فضایی آن است». اگرچه سیاست مانند سایر مناسبات اجتماعی،

نوعی نظم فضایی منبث از قواعد فرهنگ جمعی و فردی بوده [و در نتیجه] بیانگر تطابق میان نظم فیزیکی و نظم اجتماعی است» (Rapoport, 1976).

بنابراین، نظم فضایی در ذات خود دارای ویژگی‌های ارتباطی و نمادین بوده و بیانگر مفاهیم و معانی مشخصی است. نظم فضایی به صورت سیستمی نمادین، موقعیت‌های اجتماعی عناصر و انسان‌ها را بیان کرده، شخصیت، موقعیت، جایگاه و حیثیت اجتماعی افراد را «فضایی می‌کند»؛^۱ به عبارت دیگر، روابط انتزاعی و غیرقابل مشاهده اجتماعی را به «زبان فضا» بیان می‌کند. خطوط جدایی، تمایز اجتماعی،^۲ سلطه اجتماعی^۳ و... به وضوح در محیط‌های شهری نمود پیدا کرده و توسط آن تقویت می‌شود.

از طرف دیگر، نظم فضایی بیانگر و در عین حال کنترل‌کننده ماهیت، تراکم، حجم، رویکرد و سمت و سوی ارتباطات و رفتارهاست. اینکه شخص با چه کسی، چه وقت، کجا، در چه زمینه‌ای، چه نوع رفتاری از خود بروز دهد، به شدت نظم فضایی و نظم اجتماعی را به یکدیگر مرتبط می‌سازد. ویژگی تمامی مجتمع‌های زیستی از مراکز تشریفاتی همچون مراکز مایا گرفته تا شهرهای اولیه هلال حاصل‌خیز در بین‌النهرین و

1- Spatialize

2- Social division

3- Social dominance

4- The condition of postmodernity

اساس، مفهوم جنبش‌های اجتماعی شهری به آن دسته از سیاست‌های اعتراضی متمرکز است که به ماهیت، آزادی و کنترل بر فضای شهری توجه دارد (Kivisto, 2010: 94). کستلز معتقد است، این جنبش‌ها موضوع‌های «هویت فرهنگی» و «شیوه زندگی» به‌ویژه آنجا که به استفاده از فضا یا اشکال «رفتارهای فضایی»^۱ پیوند خورده را دنبال می‌کنند. در حالیکه مبارزات قبل از دهه هفتاد متوجه سیاست و برابری و عدالت در توزیع بودند، محور این جنبش‌های جدید، کمتر بر مناسبات تولید متمرکز بوده، برعکس حول مسائل مصرف، به‌خصوص مصرف جمعی^۲ و عدالت بر مالکیت و توزیع فضاهای شهری به مثابه کالاهای عمومی^۳ قرار دارد (Castells, 1977).

به گفته کستلز جنبش‌های اجتماعی در سه خصوصیت مشترک با فضاهای شهری پیوند می‌خورند (Castells, 1983: 328): ۱) این جنبش‌ها با خطاب قراردادن مشکلات شهری، آشکارا خود را مرتبط با شهر می‌دانند ۲) حول مکان شکل گرفته، بنابراین مکان‌محور^۴ بوده و بر حسب قلمرو تعریف می‌شوند ۳) پیرامون سه موضوع در زمینه

پدیده دشواری برای مشاهده است، اما به وضوح خود را در فضا فاش و نمایان می‌سازد. بر این اساس است که فضاهای واقعی را می‌توان همچون نمودار بصری قدرت در نظر گرفت (تانکیس، ۲۰۰۵: ۹۱).

نکته‌ای که امروزه جنبه‌های سیاسی را عمیق‌تر به فضای شهری پیوند می‌دهد و بنابراین باید در شهرسازی معاصر بیشتر مد نظر قرار گیرد، این است که در جنبش‌های جدید اجتماعی «فضاهای شهری، تنها مکان‌هایی برای رویدادهای سیاسی نیستند، بلکه به نوبه خود، سازنده موضوع‌های سیاسی‌اند» (Lefebvre, 1991: 386). به این معنی که نه تنها مبارزه در فضاهای شهری صورت می‌گیرد، بلکه فضاهای شهری خود موضوع مبارزه سیاسی هستند؛ صحنه‌ای دوگانه، که سیاست «در» و «برای» فضا را آشکار می‌کند. فضاهای شهری از یک سو برای عمل سیاسی و یا اعمالی همچون بسیج منابع و منبع بسیج سیاسی عمل می‌کنند و از طرف دیگر خود موضوعی هستند که دسترسی، کنترل و نمایندگی آنها در دنیای معاصر سیاست بسیار مد نظر است (Dahl, 1961; Logan and Molotoch, 1987). بر این اساس فضای عمومی، مالکیت و کنترل آن، به شدت هدف مبارزه جنبش‌های جدید اجتماعی است.

از بارزترین شیوه‌های قدرت در حال عمل، اشغال یا کنترل فضاهای شهری توسط نهادهای قدرت از یک سمت و تاکتیک‌های مقاومتی همچون تظاهرات از سمت دیگر است که توسط مردم و در فضای شهری ابراز می‌شود (Pile and Keith, 1997). بر این

1- Spatial Practice

2- Collective consumption

3- Public good

4- Place-based

فیزیکی فرد را ایجاد می کنند (بحرینی و خسروی، ۱۳۸۹). امروزه در ادبیات طراحی شهری، تحقیقات مفصلی سعی در نشان دادن تاثیر کیفیات محیط شهری بر سلامت را دارند (Ewing and Cervero, 2010; Bahrainy and Khosravi, 2013).

همچنین امروزه تاثیر فضای شهری بر شاخص های اجتماعی همچون تعاملات اجتماعی، وفاق عمومی، اعتمادسازی، تقویت سرمایه اجتماعی، فرآیند اجتماعی شدن کودکان، آموزش ضمنی شهروندان، کنترل غیررسمی اجتماعی، کاهش انزوای اجتماعی، ارتقاء پیوستگی اجتماعی و ... در ادبیات نظری از اقبال زیادی برخوردار شده است. این موضوعات همچنین مسائل شهری از جمله رفتارهای غیرمدنی، جرم و جنایت، وندالیسم، روسپی گری، قوادی، نکدی گری، کودکان کار و ... را نیز شامل می شود.

از سوی دیگر، تاثیر فضاهای شهری بر موضوعات دیگری همچون جنبه های اقتصادی (تاثیر کیفیت فضاها و توسعه های شهری بر قیمت زمین، فرصت های شغلی، جذب گردشگری و ...) و جنبه های زیست محیطی (همچون کاهش آلودگی هوا و پایداری زیست محیطی و ...) نیز قابل بررسی است.

شهری بسیج می شوند، «مصرف جمعی»^۱، «هویت فرهنگی» و «خود مدیریتی سیاسی» (Castells, 1983; 2004). جنبش های اجتماعی، فضاهای شهری را از حیث مالکیت، دسترسی، کاربردها، رفتارها و معانی، سیاسی کرده^۲ سعی دارند معانی و تفاسیر مد نظر خود (که اغلب در تقابل با خوانش رسمی فضا قرار دارد) را به فضا القا کنند. این موضوعات همگی بر ضرورت در نظر گرفتن همزمان فضای کالبدی و فضای سیاسی شهر تاکید دارند.

فضای شهری از منظرهای دیگر نیز به فضای انسانی مرتبط است. از منظر سلامت عمومی، نزول سطح سلامت جوامع معاصر، تحت تاثیر زندگی بی تحرک و مکانیکی جامعه شهری، آلودگی هوا، کاهش تعاملات چهره به چهره و ... توجه بسیاری از نظریه پردازان را به تاثیر کیفیت های فضای شهری بر سلامت جلب کرده است. فضای شهری از طریق تشویق رفتاری های پیاپی روی هدفمند^۳ و تفریحی^۴ موجبات فعالیت های فیزیکی را تامین کرده، با کاهش شاخص توده بدنی، احتمال بروز بیماری های فشار خون، سکته قلبی، دیابت نوع ۲، سرطان سینه و ... را کاهش داده، موجبات سلامت

۱- مصرف جمعی در شهر، به میزان دسترسی به فضاهای شهری، کاربری ها و خدمات عمومی، تاسیسات و تجهیزات شهری و حمل و نقل عمومی مرتبط است.

2- Politize

3- Work travel (purposive)

4- Non-work travel (recreational walking)

جامع و مانع از فضای شهری سهل و ممتنع است. سپس در بخش‌های بعد، بر اساس فلسفه علم توماس کوهن به تعریف ابعاد فضای شهری و کیفیت‌های طراحی شهری پرداخته می‌شود.

با توجه به گستردگی حوزه‌های تاثیر و تاثر فضای شهری، مجموعه کتاب‌های «راهنمای طراحی فضای شهری» بر آن است که در هر جلد، به یکی از جنبه‌ها و ابعاد^۱ و عمده مسائل و معضلاتی که از آن جنبه ناشی می‌شود و یا در آن نمود پیدا می‌کند، بپردازد. همچنین در هر جلد «کیفیت‌های طراحی شهری»^۲ مرتبط با مسائل مطروحه معرفی شده و راهبردهای تحقق این کیفیات در قالب راهنمای طراحی فضای شهری شهرهای معاصر ارائه شود.

البته باید توجه داشت، پرداختن به هر یک از ابعاد فضای شهری در یک جلد، فقط با هدف دقت و تمرکز بیشتر بر موضوعات آن بعد صورت می‌گیرد و به هیچ وجه به این معنی نیست که ابعاد فضای شهری اموری منفک و جدای از یکدیگر باشند. برعکس، درهم‌تنیدگی ابعاد فضای شهری سبب می‌شود، حین پرداختن به موضوعات یک بعد، به ارتباطات آن با دیگر ابعاد نیز اشاره شود.

پیش از پرداختن به هر یک از ابعاد، لازم است تعریف مفهومی کلیدواژه‌هایی که در این بحث و بحث‌های آتی استفاده خواهند شد، ارائه شود. بر این اساس، بخش اول مقدمه، به تعریف فضا و فضای شهری پرداخته؛ نشان می‌دهد تا چه میزان ارائه تعریفی

¹Dimensions and aspects

²Urban design qualities